

NODIRA EGAMQULOVA,

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Termiz davlat universiteti dotsenti¹

XX ASR BOSHLARI TATAR ADABIYOTSHUNOSLIGI VA ABDURAHMON SA'DIY

Annotatsiya: Jadidlar yangi usul maktablari uchun turli dastur hamda darsliklar hozirlashga kirishar ekanlar, bu jarayon bevosita o'lka milliy tarixi, jug'rofiyasi, madaniyati, adabiyotshunosligi yaratilishining ham debochasi bo'ldi. Milliy adabiyot tarixi, nazariyasi, adabiy tanqidni shakllantirishga bo'lgan urinishlar, avvalo, milliy matbuotda boshlandi, keyinchalik o'rta va yuqori sinflar uchun yozilgan adabiyot darsliklarida asosiy bosqichga ko'tarildi. Ushbu maqolada birinchi tatar professori, tatar adabiyoti tarixi va adabiyotshunosligiga doir ilk tadqiqotlar mullifi Abdurahmon Sa'diyning tatar va o'zbek adabiyotshunosligidagi o'rni haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Tatar adabiyoti, jadidchilik, matbuot, adabiyot darsliklari, tatar taraqqiyparvarlari, Abdurahmon Sa'diy.

Абстрактный. Когда джадиды приступили к подготовке различных программ и учебников для школ нового метода, этот процесс стал непосредственным предвестником создания национальной истории, географии, культуры и литературоведения региона. Попытки формирования истории национальной литературы, ее теории и литературной критики начались прежде всего в национальной прессе, а затем поднялись на ключевой этап в учебниках литературы, написанных для средних и старших классов. В данной статье речь идет о роли первого татарского профессора, автора первых исследований по истории татарской литературы и литературоведению Абдурахмана Саъди в татарском и узбекском литературоведении.

Ключевые слова. Татарская литература, джадидизм, пресса, учебники литературы, татарские прогрессивисты, Абдурахман Саъди.

Kirish. XX asr boshlari turkiy dunyoda kechgan jarayonlar birgina ijtimoiy-siyosiy emas, balki madaniy-adabiy hayotda ham o'z izlarini qoldirdi. Bu davrga kelib adabiy hayot, matbuot, maorif, teatr, xossatan, adabiyotshunoslik muammolari, masalalari birlashdi, markazlashdi. Dastlab, milliy matbuot nashrlarining paydo bo'lishi, yangi usul maktablarining ochilishi va yangi dars kitoblarining yaratilishi negizida kurtak ochgan adabiyotshunoslik o'z qamrov doirasiga matbuot, teatr, ta'lim, til, imlo, tarix, madaniyat kabi keng sohalarga oid masalalarni ham kiritdi.

1. XX asr boshlari tatar adabiyotshunosligi haqida

XX asr adabiy manzarasi, adabiyotshunosligi, jadid matbuotida to'la-to'kis aks etgan deyishimiz mumkin. Bu adabiyotning birinchi bosqichi – 1905–1917-yillar adabiyoti Turkistonda milliy matbuotning ilk kurtak yozishi, rivoj olishi davriga to'g'ri keldi. Shu qisqa vaqt jadid matbuoti bilan birgalikda jadid adabiyotini ham sinovdan o'tkazdi. Matbuot bilan adabiyotning uyg'unlashuvi hodisasi ro'y berdi. Adabiyotni

¹ nodiraegamkulova1@gmail.com

ORCID: [0009-0002-9647-4085](https://orcid.org/0009-0002-9647-4085)

ommaga yetkazish uchun keng tarqalish imkoniyatiga ega bo'lgan gazeta yo jurnallarda nashr etish yo'li tanlandi. Sahna asarlarini teatrdan namoyon etish bilan esa katta ta'sir kuchiga erishilgan. Jadid adabiyoti, shubhasiz, jadid matbuoti vositasida keng yoyildi, tomir otdi. Publisistik hamda adabiy tamoyillar birlashdi. Shu bilan bir qatorda, davr adabiyotiga mos tarzda tanqid yoki boshqacha aytganda jadid adabiyotshunosligi ham shakllanib, yangilanib bordi. Umuman olganda, asr boshlarida jadidlar adabiyotni keng ma'noda tushunganlar. Adabiy janr hamda adabiyotshunoslik janrlari o'zining aniq chegarasiga ega bo'lmagan. Matbuot, adabiyotshunoslik, teatr, badiiy asarlarni adabiyot sifatida qarashgan. XX asrga kelib o'zbek adabiyotida ko'pgina janrlarga sinov sifatida qo'l urila boshladi. Adabiyotning estetik jihatlaridan ko'ra g'oyaviy masalalariga e'tibor ko'proq bo'ldi. Adabiyotning publisistika bilan uzviyligi kuchaydi. Shu bois bu davr adabiyotida publisistik va badiiy janrlar o'rtasida chegara yo'qoldi, bir-biriga o'tib turdi. 1905-yil voqealari, xususan, matbuot va nashr ishlaridagi jonlanish tatar maktablari uchun adabiyot darsliklari yaratish ehtiyojini ham o'rta qo'ydi. Yusuf Oqchura, Zokir Romiyev (Dardmand), Fotih Karimiy, Sharif Kamol, Fotih Amirxon kabi tatar oydinlari safidan Abdurahmon Sa'diy ham ushbu masala yuzasidan matbuotda kechayotgan chiqishlarda faol ishtirok etdi. Uning fikricha, tatar adabiyotining madrasalarda o'qitilishi tatarlarning millat sifatida mavjudligini isbotlash ma'nosiga teng edi [Bargan, 2015:259].

Abdurahmon Sa'diy – adabiyotshunos

Abdurahmon Sa'diyev 1889-yilning 27 (14)-martida Ufa guberniyasi Zlatoust uyezdi (hozirgi Boshqirdiston Respublikasi Salavat tumani) Taymey ovulida mudarris oilasida tug'ilgan, asli tatar millatiga mansub. Boshlang'ich ta'limni Orenburgdagi Muhammadiya madrasasida olgandan so'ng Istanbul universitetida o'qigan. Matbuotdagi ilk chiqishlari maktab-madrasa tizimini isloh qilish masalasiga bag'ishlangan bo'lib, 1910-yillarga to'g'ri kelar edi. Ayni shu vaqtlarda Sa'diy shoir sifatida ham tanila boshlaydi [Sa'diy, 2024a:6]. Tatar adabiyotining ilk professori Abdurahmon Sa'diy Madrasayi Muhammadiyada to'rt yil tahsil ko'rgandan so'ng bir muddat o'qituvchilik faoliyati bilan shug'ullanadi. So'ng 1908-1911-yillar Istanbul dorilfununi Adabiyot bo'limida o'qiydi. O'sha kezlarda Ahmad Midhat Afandi, Mehmet Akif, Holid Ziyo kabi turk oydinlari unga ustozlik qiladi. 1911-yildan boshlab Oqtuba, Olmaota, Irgiz kabi Qozoqistonning bir qancha shaharlarida muallim sifatida faoliyatini davom ettiradi. Istanbul tahsili Abdurahmon Sa'diyning adabiyotshunos sifatida shakllanishida muhim rol o'ynaydi. Uning juda ko'plab adabiy-ilmiy asarlarida aynan turk adabiyotining ta'siri borligi tadqiqotlarda qayd etib o'tilgan. Abdurahmon Sa'diy Najib Osim va Ahmad Mithatning dars yozuvlarini o'z kitoblarida manba sifatida ishlatadi. Abdurahmon Sa'diy o'zining "Til. Adabiyot. Yozuv" nomli asarida xalqlar o'rtasidagi munosabatlarni yoritib, bir iqtibos keltiradi va izohda shunday deydi: "Usmonli turklarining mashhur tilshunos olimlaridan va Istanbul Dorulfununining professorlaridan Najib Osimning seminaridan olingan." Xuddi shu kitobning oxirida ko'plab turk yozuvchilarining asarlarini manba sifatida keltirgan Abdurahmon Sa'diy Ahmad Mithatning dars yozuvlarini ham manba sifatida ko'rsatadi [Bargan, 2015:258]. Abdurahmon Sa'diyning 1911-yilda yozilgan tatar adabiyotida balog'atga doir ilk asarlar "Muxtasar qavoyidi adabiyya" va "Muxtasar qavoyidi adabiyyaya ilova" asarlari muhim ahamiyatga ega. Ushbu asarlar yaratilishida turk adabiyotining ilk balog'at kitobi Javdat Poshoning "Balog'ati Usmoniy"ning ta'siri bor. Shu bilan birga, uning "Adabiyot usullari", "Adabiyot muallimi" (tatar va boshqird tillarida), "Adabiyotimizni madrasalarda o'qituv", "Shoirilar va she'rlar", "Til va adabiyot o'qituv usullari", "Go'zal san'at dunyosida", "Amaliy ham nazariy adabiyot darslari", "Adabiyot muallimi", "Tatar adabiyoti tarixi", "Simvolizm to'g'risida", "Futurizm" kabi risola, maqola va o'quv qo'llanmalari tatar adabiyotshunosligi, adabiy tanqid, tatar adabiyoti tarixi masalalariga qaratilgan muhim asarlari

bo'lib, ular orasida tatar va o'zbek maktablari uchun darslik sifatida yozilgan "Amaliy ham nazariy adabiyot darslari" haqida qisqacha to'xtalib o'tishni lozim topdik.

"Amaliy ham nazariy adabiyot darslari"

Jadidlar yangi usul maktablari uchun turli dastur hamda darsliklar hozirlashga kirishar ekanlar, bu jarayon bevosita o'lka milliy tarixi, jug'rofiyasi, madaniyati, adabiyotshunosligi yaratilishining ham debochasi bo'ldi. Milliy adabiyot tarixi, nazariyasi, adabiy tanqidni shakllantirishga bo'lgan urinishlar avvalo milliy matbuotda boshlandi, keyinchalik o'rta va yuqori sinflar uchun yozilgan adabiyot darsliklarida asosiy bosqichga ko'tarildi. Mana shunday darsliklardan biri – Abdurahmon Sa'diy tomonidan yozilgan "Amaliy ham nazariy adabiyot darslari"² 1924-yil mart oyida Toshkentda nashr etildi.

"Amaliy ham nazariy adabiyot darslari" o'rta maktablar uchun darslik sifatida yaratilgan. Darslik Turkiston jumhuriyati xalq maorif komissarligining ilmiy kengashi tasarrufidagi O'zbek bilim hay'ati taklifiga binoan o'zbek tilida o'zbek o'rta maktablari uchun darslik o'laroq tuzilgan. Abdurahmon Sa'diy dastlab ushbu darslik loyihasi sifatida 1923-yil "Bilim o'chog'i" jurnalining 1-2-sonlarida "O'zbek bilim yurtlari uchun ona tili va adabiyot programmasi"ni e'lon qildi. Darslikda adabiyot tushunchasi, san'at, badiiy nutq, uslub, badiiy san'atlar, adabiy maktablar, adabiy oqimlar xususida so'z yuritilgan bo'lib, muallif G'arb va Sharq (Islom Sharqi) adabiyoti va ulardagi adabiy oqimlar, adabiy maktablarni o'zaro muqoyasa qilish yo'lidan boradi. Darslikning o'ziga xos jihatlaridan biri, muallif adabiyotni san'at sifatidagi xususiyatlarini asos qilib, uni san'atning boshqa turlari bilan bir nuqtada jamlaydi va ko'p masalalarda "san'at" tushunchasidan foydalanadi. Epik va lirik tur namunalariga teng e'tibor qaratilgan hamda butun asar davomida bu ikki tur imkoniyatlari va zaruriyligining bir xil mavqeda turishini isbotlashga e'tibor qaratilgan. Sa'diy ilmiy atamalarni o'zbekcha, tushunilishi oson so'zlar bilan berishga harakat qilgani seziladi, shu bilan bir qatorda, rus va g'arb terminlarini kirill grafikasida ham keltirib o'tadi. Muallif ushbu darslikni yozish jarayonida rus adabiyotshunoslaridan Potebnya, Veselovskiy, Belinskiy, Jukovskiy, Melioranskiy, Samoylovich; turk tadqiqotchilari Abulrizo Tavfiq, Sulaymon Nazif, Shihob Sulaymon, Ko'prulizoda, Najib Osim qo'llanmalari, ma'ruzalaridan foydalanganini aytib o'tadi. Umuman olganda, Turkiston o'rta maktab o'quvchilari uchun yozilgan bu kitob adabiyot nazariyasiga doir birinchi darslik va ilk tadqiqot hisoblanadi, deb aytishimiz mumkin. Darslik 198 sahifadan iborat. Kirish ikki qismdan iborat: "Boshlang'ich" va "Kirish". Boshlang'ichda muallif darslikning tuzilishida "tutulgan asos va yo'llar"dan so'z ochadi va shunday anglatadi:

"1923 inchi yil fevrol oyida Turkiston jumhuriyati xalq maorif komissiyarligining ilmiy kengashi yonidagi o'zbek bilim hay'ati o'zbek tilida o'zbek o'rta maktablari uchun darslik o'laroq bir adabiyot nazariyasi tuzub bermagimiz to'g'risida murojaat etgan, shul haqida tuzilgan plan va mundarijalarning taqdim etishim so'rag'an edi..." [Sa'diy, 1924: I].

Anglashilganidek, darslik maxsus topshiriq asosida yaratilgan bo'lib, uning "plan va mundarijasi" o'zbek bilim hay'ati muhokamasi bilan bir qatorda qozoq va turkman bilim hay'atlari ilmiy kengashida ham tekshirilgan. Muhokama natijasi o'laroq bir qancha o'zgartirishlarga uchragan. Darslik avvalida e'tibor berilishi kerak bo'lgan muhim nuqtalarga ishora berib o'tiladi. Kitobda adabiyot nazariyasiga o'zgarmas qoidalar yig'indisi sifatida qaralmay,

"o'qig'uvchilarga tag'ida kengrak, tag'ida erkinrak, hurrak, bir yo'l bilan o'ylash, shundog' bir yo'l bilan tushunish uchun maydonni hamon erkin qo'ya bordi" [Sa'diy, 1924: II].

Darslik o'z nomiga ko'ra, faqatgina "qurug' nazariyalargina" berilmasdan, o'quvchilarni ko'proq amaliy ishlattirib, mushohada yuritish, tahlil qilish kuchini o'stirish ham e'tiborga olingan. Shu o'rinda darslikda namuna sifatida keltirilgan parchalarning berilishida muallif hozirdan keyinga borish yo'lini tutganligini ko'ramiz [Sa'diy, 1924: II-III]. Darslikning yana bir jihati,

² Ushbu qimmatli manbaning fotonusxasini taqdim qilgan ustozim, professor Zaynabidin Abdirashidovga minnatdorchilik bildiraman

Sa'diy "kengrak bir maydon ham baynalmilalchilik yo'li"ni tutgan holda, arab, forsiy, usmonli, tatar, rus adabiyotiga ham murojaat qilgan, o'quvchini tanishtirib borgan. G'arb va Sharq adabiy oqimlari, adabiy maktablari ham muqoyasa qilib borilgan. Muallif Sharq adabiyoti va ulardagi adabiy oqimlar yuzasidan bir tizimga solinib ishlangan manba topmaganligi bois, bu masalada o'zining tahliliy qarashlarini keltirib o'tgan. [Sa'diy, 1924: IV].

Muallif bu darslikni hozirlash chog'ida 1923-yilgacha nashr bo'lgan rus adabiyotshunosligiga mansub asarlar, darsliklardan: Potebnya, Veselovskiy, Belinskiy, Ivanov, Jukovskiy, Melioranskiy, Samoylovich ishlaridan; usmonli olimlaridan Abdulrizo Tavfiq, Sualymon Nazif, Shihob Sulaymon, Ko'prulizoda darsliklaridan, Najib Osim ma'ruzalaridan foydalanganligi, va ikkinchi yoqdan o'zining ko'p yillik tajriba va tekshirishlari tayanch bo'lganini yozadi.

Yuqoridagilardan so'ng muallif alohida KIRISH ham keltirib, unda "adabiyot" ning qanday ma'nolar anglatishi va ayrim yondosh tushunchalar haqida to'xtaligan:

"Adabiyot so'zi arab tilidan oling'on bir so'z bo'lub, "adab" moddasidandur. ...Tag'in adabiyot so'zining keng ma'nosi ham bordir. Bu keng ma'nosi ila "adabiyot" degan so'zdan bir tilda bir tartibga solinib so'ylang'on yoki yozilg'on hamma fikr va tushunchalarni, tuyg'u va xayollarni anglaymiz. Tor ma'nosi bilan adabiyot so'zi kunbotishlilarning "Poeziya" degan so'zlari qatoridadir" [Sa'diy, 1924: 1].

Muallif ushbu bobda anglatish ravishlari, kinoya bilan istioraning ayirmasi, o'xshatish bilan istioraning ayirmasi, sifatlash (epitet), jonlantirish, giperbola, qarshilantirish, takror, so'rog' berish, nido-xitob, qaytish, kesish, bilmaslikka solish, uslub masalalari, uslub, uslubning xususiyatlari, so'z uslubi kabi bir qator atamalarni tavsiflaydi.

Muallif xalq og'zaki adabiyoti hamda yozma adabiyot o'rtasidagi farqlarni (8 ta farq) o'z kuzatishlari asosida belgilab beradi. Uning fikriga ko'ra, ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarning omma adabiyotiga har doim ta'siri bo'lishi va buni islomgacha va islomdan keying turk folklori namunalarini muqoyasa qilib bilib olish mumkin [Sa'diy, 1924: 62].

Darslikning eng katta bo'limi "Kishilik ijodi ham uning turlari"ning o'ziga xos jihatlaridan biri, muallif adabiyotni san'at sifatidagi xususiyatlarini asos qilib, uni san'atning boshqa turlari bilan bir nuqtada jamlaydi va ko'p masalalarda "san'at" tushunchasidan foydalanadi:

"Go'zal san'atning, she'rning muhit bilan qattig' bog'lanishin anglashimizdan shu natija chiqadir: go'zal san'atni anglab unga durust qiymat bera bilmak, unga to'g'ri baho qo'ya olmoq uchun shu san'atning o'z zamonig'a o'z davriga qarash ham qanday muhitda zohir bo'lishin qattig' e'tiborg'a olish kerak bo'ladir. [Sa'diy, 1924: 91]

Muallif bob davomida *adabiy-she'riy oqimlar* (shunday nomlangan – N.E) xususida fikr yuritib, omma adabiyoti mavzusida aytilganidek, bu o'rinda ham adabiy oqimlarni ijtimoiy-iqtisodiy tuzilishning o'zgarishi – fikr va hislarda o'zgarish – adabiy maktab va oqimlar paydo bo'lishiga sabab qilib keltiradi:

"G'arbda uyg'onish davridan keyin XV asrdan e'tiboran shu quyidag'i adabiy-she'riy oqimlarni yoki maktablarni ko'ramiz. Bu oqimlarning ko'bisin Sharq xalqlari va ayniqsa usmonlilar, tatarlar, o'zbeklar ham qozoqlar o'tkazib keladirlar:

1. Yolg'on klassiklik (klassizm) oqimi;
2. Oqartish yoki fikrchilik oqimi – rotsiyo'nolizm;
3. Hissiylik oqimi- Sentimentalizm;
4. Ro'montizm oqimi;
5. Chinliq oqimi (dializm)
6. Simvo'lizm;
7. Tabiiylik oqimi (naturalizm);
8. Mo'dernizm.

9. Futurizm” [Sa’diy, 1924: 94].

Sa’diy barcha san’at asarlarini shoirlik, yurakchilik bilan bog’laydi:

“Haqiqiy shoir va haqiqiy san’atkor, kerak so‘z san’atkori, kerak me’morchi, kerak kompozitor, kerak haykaltarosh va kerak rassom bo‘lsun, har narsadan burun ruhan shoirdir. ...o‘zining fikr va hislarin, zavqlarin ijod degan narsaning so‘z orqali bo‘lg‘on shakllarida anglatishg‘a kuchidan kelmagani holda, ularni o‘zining tabiatiga yarasha go‘zal san’atning boshqa shakllarida tug‘dira oladir”. [Sa’diy, 1924: 179].

Darslikning oxirgi bobi nasriy asarlar, tanqid nazariyasi, tarixiy asarlar, tabiatlama, sayohatnoma, tarjimayi hol va yana bir qator tushunchalar tahliliga bag‘ishlangan. Muallif tanqid haqidagi fikrlarini aytish barobarida tanqidchiga qo‘yiladigan bir qator talablarga ham diqqat qaratadi. Tanqidchi adabiyot nazariyasi, adabiyot tarixi, asar yaratilgan muhit, davr, ideologiyasi, ijtimoiy-iqtisodiy hayoti to‘g‘risida tasavvurga ega bo‘lishi kerakligi ta’kidlanadi. Va yana muallif nasriy asarlarni 1) tarixiy asarlar (voqeanoma, asl tarix, qaydnoma, xotira, o‘zimlik, tarjimayi hol); 2) tanitmaliqlar (sayohatnoma); 3) nutqlarga bo‘ladi.

Darslikda qisqa so‘ngso‘z ham uchraydi. Undan anglashiladiki, muallif darslikni muallim va o‘quvchilar uchun nazariy manba sifatida tavsiya etib, quyidagilarni yozadi:

“Bu kitobni boshda ko‘b misollar bilan tamoman amaliy qilg‘on edik. Yangi o‘zbek ham aski chig‘atoy adabiyotidan yana misollar ko‘b edi... Kitobning boshlang‘ichida bu kitobning o‘rta maktablar uchun darslik bo‘lib tuzilganligi aytilgan edi. Faqat bu kitob adabiyot darslarini burung‘idag‘i kabi kitobdan tartibi bilan o‘qitib, yodlatib borish uchun tuzilgan eski usuldag‘i bir darslik emasdir. Shuning uchun adabiyot darslarining bu kitobdag‘i tartib bilan borishi qat’iy ravishda lozim bo‘lg‘on bir narsa deb anglanmasin”.

Umuman olganda, darslikda adabiyot tushunchasi, san’at, badiiy nutq, uslub, badiiy san’atlar, adabiy maktablar, adabiy oqimlar xususida so‘z yuritilgan bo‘lib, muallif G‘arb va Sharq (Islom Sharqi) adabiyoti va ulardagi adabiy oqimlar, adabiy maktablarni o‘zaro muqoyasa qilish yo‘lidan boradi. Darslikning o‘ziga xos jihatlaridan biri, muallif adabiyotni san’at sifatidagi xususiyatlarini asos qilib, uni san’atning boshqa turlari bilan bir nuqtada jamlaydi va ko‘p masalalarda “san’at” tushunchasidan foydalanadi. Epik va lirik tur namunalari teng e’tibor qaratilgan hamda butun asar davomida bu ikki tur imkoniyatlari va zaruriyligining bir xil mavqeda turishini isbotlashga e’tibor qaratilgan. Sa’diy ilmiy atamalarni o‘zbekcha, tushunilishi oson so‘zlar bilan berishga harakat qilgani seziladi, shu bilan bir qatorda, rus va g‘arb terminlarini kirill grafikasida ham keltirib o‘tadi.

Xulosa. XX asr boshlari tatar yangilanish harakatining faol vakili, tatar adabiyoti tarixi va adabiyotshunoslik nazariyasiga doir yirik tadqiqotlar egasi Abdurahmon Sa’diy tatar adabiyotini yangi sahifalar bilan boyitdi. Arab, fors, rus, turk, o‘zbek, qozoq tillarini mukammal bilgan professor Sa’diy o‘zining har tomonlama chuqur tahlillarga boy, ko‘plab manbalarga tayanib yaratilgan asarlari bilan zamonaviy tatar adabiyotshunosligini boshlab berdi. Tatar adabiyotida balog‘atga doir ilk asarlar “Muxtasar qavoyidi adabiyiyya” va “Muxtasar qavoyidi adabiyiyya ilova” asarlari, tatar adabiyotini “oltin” davrga olib chiqqan tamoyillar asoslab berilgan “Tatar adabiyoti tarixi”, adabiyot nazariyasiga doir ilk darslik va adabiy tanqidga doir dolzarb maqolalari va yana ko‘plab asarlari bugungi tadqiqotlar uchun ham asosiy mavzu va manba bo‘lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdirashidov, Zaynabidin (2019) *XX asr boshlarida Turkiston: ijtimoiy-siyosiy va intellektual jarayonlar*. Ankara: Sonçağ

-
2. Boltaboyev, Hamidulla (2008) *Sharq mumtoz poetikasi*. Toshkent: O'zME davlat ilmiy nashriyoti
 3. Bargan, Hüseyin (2015). *Yenileşme Dönemi Türk Edebiyatı'nın Idil-Ural Bölgesi Tatar Edebiyatı'na Etkisi (1860-1917)*. Doktora Tezi. Istanbul
 4. Dolimov, Ulug'bek (2006). *Turistonda jadid maktablari*. Toshkent: Universitet
 5. Do'stqorayev, Boybo'ta (2009). *O'zbekiston jurnalistikasi tarixi*. Toshkent: G'afur G'ulom NMIU
 6. Mahmud, Vadud (2007). *Tanlangan asarlar*. Toshkent: Ma'naviyat.
 7. Qosimov, Begali (2002). *Milliy uyg'onish: jasorat, ma'rifat, fidoyilik*. Toshkent: Ma'naviyat.
 8. Sa'diy, Abdurahmon (1924) *Amaliy ham nazariy adabiyot darslari*. Toshkent O'rta Osiyo davlat nashriyoti
 9. Сэгъди, Габдрахман (2024a). *Сайланма эсэрлэр. Т. I.* / Сэгъди; төз., текст. иск. һәм англ. эзерл.: Л.Ш. Гарипова, И.Г. Гомэров, Л.Р. Надыршина, Г.М. Ханнанова, А.Н. Хэсэнова; кереш сүз авт. Д.Ф. Заһидуллина. («Рухи мирас: эзлэнүлэр һәм табышлар» сериясе, 22 нче чыгарылыш). Казан: ТӘҺСИ.
 10. Сэгъди, Габдрахман (2024b). *Сайланма эсэрлэр. Т. I.* / Сэгъди; төз., текст. иск. һәм англ. эзерл.: Л.Р. Надыршина, И.Г. Гомэров; кереш сүз авт. Л.Р. Надыршина. («Рухи мирас: эзлэнүлэр һәм табышлар» сериясе, 23 нче чыгарылыш). Казан: ТӘҺСИ.
 11. Tojiboyev, Rustam (1993). *XX asr boshlari o'zbek adabiy tanqidi tarixidan*. Filol. fan. nomz. diss... Toshkent.
 12. Turdiyev, Sherali; Qoriyev, Bois (2010) *O'zbek adabiyotshunosligi va tanqidchiligi bibliografiyasi*. Toshkent: Fan nashriyoti

